

КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

УДК 311.314:94(477.61) „18/191”

DOI 10.12958/2227-2844-2020-6(337)-167-188

Забудкова Ольга Андріївна,

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України
ДЗ „Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”,

м. Старобільськ, Україна.

olga3405@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-0289-5317>

МІСТА СУЧАСНОЇ ЛУГАНЩИНИ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст. (НА МАТЕРІАЛАХ СТАТИСТИКИ)

У сучасній Луганській області налічується 37 міст, що відповідає третьому місцю за цим показником в Україні після Донецької та Львівської областей („Кількість адміністративно”, 2017). Витоки процесу урбанізації території регіону традиційно пов’язують з ХІХ ст. – часом промислового піднесення краю, коли у вигляді робітничих селищ було засновано більшість майбутніх промислових центрів регіону. Не зважаючи на велику увагу науковців до цього періоду, поза їх увагою часто залишалися вже існуючі на початку ХІХ ст. міські поселення, які виконували адміністративні та економічні функції й стали основою формування поселенської мережі Луганщини. Зв’язки між новими та існуючими міськими поселеннями в процесі їх створення та розвитку зумовили специфіку міського середовища краю, яка зберігається й дотепер, що зумовлює актуальність дослідження історії урбанізації як Східної України загалом, так і Луганщини зокрема.

Протягом більшої частини ХІХ ст. сучасна Луганщина не розглядалася як єдиний регіон з адміністративної точки зору. Її територія належала Слов’яносербському та частково Бахмутському повітам Катеринославської, Старобільському та частково Куп’янському повітам Харківської губернії, а також частині Донецького округу Облaсті Війська Донського. Втім саме в цей час на території Донецького кам’яновугільного басейну формується новий потужний промисловий центр, до якого поступово все сильніше тяжіли сусідні сільські місцевості. Цей процес, який характеризувався суперечливими тенденціями до модернізації життя з одного боку та збереження звичного, традиційного укладу життя з іншого, добре ілюструє приклад невеликих провінційних міст Луганщини, де поруч з існуючими поселеннями розвивалися численні робітничі селища, що спричинило швидку зміну поселенської мережі протягом ХІХ–ХХ ст.

Міста Східної України, у тому числі й сучасної Луганщини, досліджувалися в межах робіт з історичної урбаністики й українських (Чорний, 2007; Константинова, 2010; *Від мурів*, 2019) й іноземних авторів (Кошман, 2008). Значну увагу приділяли їм у розвідках щодо різних аспектів розвитку регіону в складі Донбасу (Маргулов, 2005; Кононов, 2005; Подов&Курило, 2009; Молчанов, 2017; Верменич, 2019). Втім спеціальної роботи, присвяченої містам на території сучасної Луганщини в XIX – на початку XX ст. створено поки не було. Єдиною відомою нам спробою ретроспективного огляду розвитку поселенської мережі краю є стаття Д. Некрилова (2006), періодизацією якого ми користувалися.

У історіографії склалося уявлення, що Луганщина є регіоном без тривалої міської історії, зародження якої часто відносять до початку XX ст. Дійсно, протягом XIX ст. територія промислового Донецького басейну мала першість серед усіх губерній України як за чисельністю, так і за кількістю населення заводських, фабричних, залізничних, рудничних селищ. При цьому вони, не зважаючи на несільськогосподарську спеціалізацію, не мали статусу міських поселень. За підрахунками В. Константинової (2010) серед сучасних міст Донбасу, відомих з XIX ст., на початку XX ст. офіційний статус мали лише 6,7% (с. 256). Прискорена урбанізація припадає на 1930–1940-ті рр., коли статус міст отримували численні промислові, передусім шахтарські, селища та їх агломерації, а до їх складу включали всю територію, яка керувалася міськрадами разом неміським населенням (Верменич, 2019, с. 133). Зокрема на території сучасної Луганщини у 1926 р. до поселень міського типу відносили лише Алчевське, Красний Луч (суч. Хрустальний), Лозову-Павлівку (суч. Брянка), а також Старобільськ (*Матеріали для опису*, 1926а, с. 2; 1926б, с. 2).

Процеси створення міст у другій чверті XX ст. часто мали „ознаки штучності” (Верменич, 2019, с. 128–129) та „парадоксальний характер” (Кононов, 2005, с. 299), саме тому вони часто потрапляють у поле зору дослідників. Ми ж поставили собі за мету здійснити аналіз розвитку вже існуючих на початок XIX ст. міст та найбільших поселень на тій частині території Східної України, яка пізніше увійшла до складу сучасної Луганської області, використовуючи переважно матеріали статистичних джерел.

Протягом XIX – початку XX ст. господарський департамент Міністерства внутрішніх справ та Центральний статистичний комітет (з 1858 р.) регулярно видавали статистичні збірки з даними про населені пункти імперії. Всього нами було опрацьовано 21 таке зведення, які містять інформацію про поселення на території сучасної Луганщини. Крім того, ми використовували статистичну інформацію зібрану за замовленням Генерального штабу Російської імперії (*Военно-статистическое*, 1850; *Материалы для географии*, 1862).

Звернемо увагу, що визначення поняття „місто” до сьогодні є однією з проблем урбаністики. Не вважаючи метою занурення в цю проблему, схилиємося до підходу сучасних спеціалістів з проблематики, зокрема Д. Чорного (2007, с. 23), згідно з яким містами є ті поселення, які в досліджуваний період мали саме такий офіційний статус. У XVIII – на початку ХХ ст. у Російській імперії його мали населені пункти, які отримали Жалувану грамоту містам від 21 квітня 1785 р. За цим документом місто повинно було будуватися за планом, мало затверджений імператором герб, самоврядну громаду з правами юридичної особи, право засновувати та утримувати школи, млини, харчевні, трактири та проводити ярмарки. Офіційні міста поділялися на столиці, губернські, повітові, безповітові (заштатні) та міста з особливим статусом (Константинова, 2010, с. 96).

Разом з тим чітких критеріїв, за якими те чи інше поселення можна було віднести до міського в імперії так і не склалося, що й відобразилося на тому, які населені пункти включалися до статистики. Саме тому часто поруч з офіційними містами подавалася інформація про інші населені пункти, важливі з точки зору укладачів. Так, до збірок „Города России” у 1904 та 1910 рр. було включено всі населені пункти з населенням більше 10 тис. осіб. Й така ситуація не була винятковою. Тож не можемо не погодитися з В. Константиною (2010), що невизначеність з поняттям міста й у самій Російській імперії, й у сучасній історіографії потребує додаткової уваги й до тих поселень, які не мали офіційного статусу міста, але тяжіли до міського способу життя (с. 7–8).

Межа XVIII та XIX ст. на території Луганського краю позначилася суттєвими змінами поселенської мережі. Кількість міст на території сучасної Луганщини в цей час обмежувалася повітовими центрами Слов’яносербськом (до 1818 р. – Донецьк, статус міста мав з 1784 р.) і Старобільськом (статус із 1797 р.), а також заштатним містом Біловодськ Старобільського повіту (з 1779 р. до початку 1860-х рр.). Разом з названими містами з початку XIX ст. у статистичних збірках зустрічаються й інші населені пункти, зокрема, закладене в 1795 р. селище Луганський Завод (з 1882 р. – м. Луганськ), яке вже в 1799 р. з 2004 особами населення належало до найбільших поселень регіону. У тому ж 1795 р. у Лисичій Балці виникло перше шахтарське поселення, кількість мешканців якого на початок XIX ст. складала 556 осіб (Некрилов, 2006).

Однак провідною функцією більшості поселень того часу залишалася аграрна й міське населення не відігравало помітної ролі в краї. Втім, це не було особливістю регіону – збереження зовнішніх ознак сільських поселень та сільськогосподарських занять як однієї з форм міської економіки в провінції було загальною тенденцією в Російській імперії протягом XIX ст. (Кошман, 2008, с. 49). У 1825 р. населення Слов’яносербська складало 1974 особи, Старобільська – 968 осіб,

заштатного Біловодська – 5264 особи. Для порівняння, населення найближчих повітових центрів Бахмута Катеринославської губернії та Куп'янська Харківської складало 4215 та 4698 осіб відповідно, губернських міст – 8412 у Катеринославі та 17424 особи в Харкові (*Статистическое изображение*, 1829, с. 6, 10–11, 24, 38, 70–73, 84). З часом кількість міських мешканців зростає, про що свідчать дані таблиці 1.

Таблиця 1.

**Кількість мешканців населених пунктів
сучасної Луганщини в ХІХ – на початку ХХ ст.**

(*Статистическое изображение*, 1829, с. 6, 10–11, 24, 38, 70–73, 84; *Статистические таблицы*, 1842, с. 10–11, 40–41; *Военно-статистическое*, 1850а, с. 167; 1850б, табл. 4; *Городские поселения*, 1861, с. 157; 1864, с. 374, 385; *Экономическое состояние*, 1863а, с. 27–29; *Материалы для географии*, 1862, с. 326; *Списки населенных*, 1863, с. 2, 115; 1869, с. 3, 109, 120, 146, 151, 153; *Статистический временник*, 1866, с. 97, 133; *Волости и важнейшие*, 1885, с. 31, 34; 1886, с. 26; *Первая Всеобщая*, 1904а, с. 1–2; 1904б, с. 1; *Города России*, 1906, с. 164–165; 1914, с. 364, 531).

	1825	1842	1845	1858	1863	1885	1897	1904	1909
<i>Міста</i>									
Слов'яносербськ	1974	2122	2159	2981	3228		3122	3901	4040
Старобільськ	968	1923	1614	8164	13385		9801 ¹	5 тис.	5,9 тис.
Біловодськ	5264	–	7651	7994	7994	11673		17532	20503
Луганський Завод (Луганськ)			5412	7174	6450		20404 ²	34222	60313
<i>Інші поселення</i>									
Кам'яний Брід				2007					
Лисичанськ				1724		2159			
Верхнє (3 Рота)				2127		2434			
Марківка					7050	7284		10559	
Ново-Катеринославль (Сватова Лучка)					5330	6326		12132	15121
Білокуракине					4763	5431			
Ново-Глухов					4073	4213			

Так, з 1825 р. до 1860-х рр. населення Слов'яносербська збільшилося на 63,5%, Біловодська – на 51,9%, Старобільська – 66,7% (на 1845 р.). У цей же час для сусідніх міст ці показники склали 134,8% для Бахмута та 21,4% для Куп'янська, а також 136,7% та 198,5% для

¹ Пораховано разом з передмістям Заєрок (469 мешканців), с. Чмирівка (2130), с. Пішане (2064), хут. Бутов (952) (*Первая Всеобщая*, 1904, т. 46, с. 1)

² Пораховано разом з передмістям (916 мешканців), заводом братів Ольхових (57), передмістями Гусинівка (40) та Кам'яний Брід (1859) (*Первая Всеобщая*, 1904, т. 13, с. 1)

Катеринослава й Харкова (*Статистический временник*, 1866, с. 95, 133). Тож зростання було очікувано більшим для промислових міст з огляду на специфіку періоду, пов'язаного із зростанням уваги уряду та підприємців до Донецького вугільного басейну. Про це говорить й збільшення кількості мешканців містечка Луганський Завод більше, ніж удічі за 20 років. Зауважимо, що з 1852 р. поселення було центром Луганської гірничої округи. Крім ливарного заводу, туди входили Лисичанська, Успенська, Городищенська та Катерининська копальні, пізніше – заснований у 1858 р. у Бахмутському повіті Петровський чавуноливарний завод. Площа округи в 1859 р. складала 424,4 км² у двох повітах та не була суцільною, перемежаючись з володіннями державних селян і поміщиків. Мешканців округи нараховувалося до 13032 осіб, які переважно були сконцентровані в чотирьох населених пунктах – Луганському Заводі (7174 осіб), Кам'яному Броді (2007 осіб), селищі при Лисичанській копальні (1724 особи) та селищі Верхне (3-тя Рота) (2127 осіб) (*Материалы для географии*, 1862, с. 323–326).

Межею у розвитку міст всієї Російської імперії стали реформи Олександра II, зокрема міська в 1870 р. Вона передбачала введення в дію Міського положення, за яким управління містом покладалося на органи самоврядування (думи та управи). Їх повноваження поширювалися на питання благоустрою, завідування шкільною та медичною справами, міською торгівлею і промисловістю, міським кредитом тощо.

Політика уряду імперії щодо прискорення капіталістичного розвитку в другій половині XIX ст. сприяла масовому будівництву транспортних магістралей від промислових центрів до інших регіонів. Тож для населених пунктів Луганщини поруч з міською реформою визначною подією стало відкриття в 1878 р. Донецької кам'яновугільної залізниці – першої на сході сучасної України. Працювали такі її ділянки: Микитівка-Дебальцеве-Довжанська, Дебальцеве-Попасна-Краматорськ та Дебальцеве-Луганський Завод. Цікаво, що офіційні міські поселення доступу до залізниці не мали, натомість її отримували невеликі промислові селища. З'явилася низка поселень з переважно транспортними функціями (Родакове, Алмазна, Попасна). У цей час виникають Алчевськ, Боково-Антрацит, Криндачівка (Хрустальний), Шмидтівка (Лутугине), Гірськ, а на місці деяких слобод – рудники Петромар'ївський (Первомайськ), Голубівка та інші. Отже, „провідну роль у регіоні починають відігравати промислові та транспортні центри (Луганськ, Алчевськ, Попасна, Лисичанськ), поряд з аграрно-торговельними центрами лівобережжя Сіверського Донця (Старобільськ, Біловодськ, Білокуракине, Білолуцьк, Марківка, Містки, Ново-Красне, Муратове, Осинове)” (Некрилов, 2006, с. 43).

Саме у цей період індустріальним центром регіону стає Луганськ. Розвиток промисловості та завданий ним поштовх зростанню кількості мешканців робітничого селища спонукав місцевих чиновників

почати клопотатися перед міністром фінансів про надання майбутньому Луганську статусу міста ще у 2 січня 1862 р. На той час поселення перебувало у підпорядкуванні Луганської гірничозаводської управи (Маргулов, 2005, с. 97–99). Однак незважаючи на всі наявні передумови, статус міста Луганськ отримав лише 3 вересня 1882 р. Об'єднані робітничі селище Луганський Завод та село Кам'яний Брід ставали повітовим містом Луганськ, а Слов'яносербськ – безповітовим містом (Молчанов, 2017, с. 125). До 1880-х рр. у Луганську було зосереджено дві третини всіх підприємств повіту. 1 грудня 1878 р. було відкрито рух на Донецькій кам'яновугільній залізниці, що робило місто ще й транспортним центром, тим паче, що саме тут, крім станції та вокзалу, було розташовано управління залізниці, паровозне депо, майстерні та залізничне технічне училище (Подов&Курило, 2009, с. 254). Протягом пореформеної доби, до 1909 р. населення міста збільшилося на 835%, що було співставним за темпами зростання з Катеринославом (942% за той же період) та значно випереджало Харків (352%) та сусідні повітові центри Куп'янськ (137%), Бахмут (154%) та Старобільськ (72,6% з 1845 р.) (*Военно-статистическое*, 1850b, табл. 4; *Статистический временник*, 1866, с. 95, 97, 133; *Города России*, 1914, с. 364, 531). Тож Луганськ ставав центром не лише повіту, а й потенційно всього регіону.

Зауважимо, що стрімке зростання кількості населення стосувалося не тільки й не стільки міст, але й сільських населених пунктів. У середині XIX ст., згідно зі статистичними джерелами, найбільшими з них на території Харківської губернії були слободи Біловодськ (7994 особи), Білокуракине (4763), Марківка (7050) Старобільського повіту та Ново-Катеринославль (суч. м. Сватове, з 1660-х до 1825 рр. і в 1857–1923 рр. – Сватова Лучка) з населенням 5330 осіб у 1864 р. та Ново-Глухов (суч. м. Кремінна) Куп'янського повіту (4073 особи) (*Списки населенных*, 1869, с. 109, 120, 146, 151, 153). Вже у середині 1880-х рр. їх кількість значно зростає. Великими неміськими поселеннями Старобільського повіту в цей час були слободи Біловодськ (11673 особи), Марківка (7284), Ново-Катеринослав (6326), Білокуракине (5431), Новий Айдар (4904), Ново-Астрахань (4904), Литвинівка (4850), Білолуцьк (4805), Містки (4208). Більше 3 тис. мешканців мали Трьохізбенка, Шульгінка, Євсуг, Велико-Чернігівка, Городище (на р. Деркул), Закотна, Кам'янка, Курячівка (р. Деркул), Нікольське (р. Комишна), Новий Россошь, понад 2 тис. – Олександрівка (Лозна), Нещеретова, Бараниківка, Зориківська, Єпифанівка, Борівське, Кабиченське, Колядовка, Олексіївка, Брусівка, Петропавлівка (р. Євсуг), Ново-Псков, Донцівка, Осінова, Пески, Танюшівка, Павлівка, Великоцьке, Лиман, Піщане, Підгорівка, Байдівка, Бахмутівка (*Волости и важнейшие*, 1885, с. 34–37). Значно меншою була кількість великих поселень на території сучасної Луганщини в складі Бахмутського та Слов'яносербського повітів. Найбільшими були Троїцьке (бл. 6000 осіб)

та Калинівське (3369) Бахмутського повіту, Городище (р. Біла, 4175), Фащівка (3513) та Петропавлівка (р. Луганчик, 3457) Слов'яносербського повіту. Більше 2 тис. мешканців мали Лисичанськ та Верхнє Бахмутського, а також Вергунка, Іванівка (балка Вільхова), Оріхове, Кримське, Жовте, Успенка (Вільхова) й Чорнухине Слов'яносербського повіту (*Волости и важнейшие*, 1886 с. 26–27, 38–40).

Говорячи про зростання населення містах та сільських поселеннях варто звернути увагу на важливу проблему, пов'язану із точністю статистичних даних щодо цього показника. Найяскравіше вона проявляється на прикладі Старобільська, де з 1860-х рр. бачимо неприродне зростання кількості населення: у 1845 р. – 1614, у 1856 р. – 6023, у 1867 р. – 11022 осіб, а в 1904 р. – різке скорочення до 5 тис. (*Городские поселения*, 1864, с. 374; *Списки населенных*, 1869, с. 3; *Статистический временник*, 1871, с. 187; *Города России*, 1906, с. 164). Такі значні коливання можна пояснити тим, що укладачі одних збірок рахували населення лише самого міста, інших – міста та навколишніх поселень, які часто складно було відділити від нього. Так, у середині XIX ст. до Старобільська відносилися слободи Піщана та Заерчанська, однак у його володінні вони не перебували. Ймовірно були й інші подібні випадки. При цьому у слободах часто мешкали міщани і навпаки – слобожани жили в Старобільську. Тому не дивно, що в 1863 р. зустрічаємо максимальну за досліджуваний час цифру кількості населення Старобільська – 13385 осіб, оскільки тільки в двох згаданих слободах мешкало 3112 осіб (*Экономическое состояние*, 1863а, с. 28–29; *Статистический временник*, 1866, с. 133). Приблизно оцінити населення міста можна за результатами перепису 1897 р., де вказано кількість включених до складу містян мешканців передмість. Якщо відняти її від загального числа, то отримаємо 3186 городян наприкінці XIX ст., що виглядає цілком ймовірно (*Первая Всеобщая*, 1904b, с. 1). Відповідно включення чи не включення приміських територій до статистики суттєво впливало на її показники, що ускладнює їх аналіз. Тож на це треба зважати, працюючи також з даними щодо складу населення, кількості будівель тощо.

Подібна плутанина зустрічається й у відомостях різних джерел щодо площі міст. Д. Чорний (2007) пояснює це невизначеністю поняття „міські землі”, до яких відносили інколи тільки землі міст як юридичних осіб, а інколи – землі всіх городян у межах міста і в передмістях (с. 33). Однак, попри це подібна інформація дозволяє скласти загальне уявлення про простір та густоту населення в містах на початку XX ст. (Таблиця 2).

Як бачимо, площа та густота населення міст та найбільших поселень була незначною, часто не сильно перевищуючи, а то й поступаючи сільським поселенням. Втім навіть за шість років з 1904 до 1910 рр. помітний процес зменшення кількості осіб на один квадратний метр. Очевидним лідером цього процесу в регіоні був Луганськ.

Особливо помітно це під час розрахунку приблизної кількості осіб на одну житлову будівлю, яка переважно залишалася незмінною для малих міст та слобід й відповідала середнім показникам повітових міст по імперії – від 5 до 10 осіб на один дім (Кошман, 2008, с. 77–78). Таким же був показник і для сусідніх повітових міст – 9 для Бахмута (і в 1904, і в 1910 рр.), 8 та 9 для Куп'янська в 1904 та 1910 рр. відповідно. Луганськ же за декілька років між виходами аналізованих збірок показав зростання цього показника з 7 до 10, що було співставно з Харковом (з 10 до 13) та продовжувало тенденцію швидкого зростання промислового Катеринослава (з 12 до 27) (*Города России*, 1906, с. 180; 1914, с. 364, 372, 540).

Таблиця 2

Густота населення поселень Луганщини на початку ХХ ст.
(*Города России*, 1906, с. 164–165, 180; 1914, с. 364–365, 372, 531, 540).

	Площа (км ²)		На 1 особу (м ²)		Осіб на 1 дім	
	1904	1910	1904	1910	1904	1910
Луганськ	13,7	12,8	399	213	7	10
Слов'яносербськ	9,1	7,9	2348	1947	5	6
Старобільськ	3,6	3,8	751	370	6	6
Біловодськ	–	14,5	–	707	4	4
Сватова Лучка	10,4	10,3	854	683	6	1
Марківка	22,5	–	2134	–	7	–

Отже, за кількістю мешканців та площею офіційні міста на території сучасної Луганщини були невеликими, а часто значно меншими, ніж сусідні з ними селища чи слободи. Разом з тим, за густотою населення вони не вибивалися із загальних тенденцій по країні й перевищували показники сільських населених пунктів. Втім розміри були далеко не єдиною ознакою, яка дозволяє характеризувати місто як населений пункт. Не менш важливим є соціальний склад та зайнятість населення, відомості про які також знаходимо в статистичних збірках.

У 1840 р. серед населення Слов'яносербська було 22 особи духівництва (1% загальної кількості мешканців), 85 – дворян та чиновників (4%), 8 купців 3-ї гільдії (0,04%), 614 міщан та посадських (29%). Схожою була ситуація й у Старобільську, де мешкав 21 представник духівництва (2%), 109 дворян та чиновників (9,5%), 34 купця 3-ї гільдії (3%), 185 міщан та посадських (16%) (*Статистические таблицы*, 1840, с. 12–13, 52–53). Уже через два роки бачимо зростання кількості представників неселянських станів. У Слов'яносербську тоді мешкало 18 представників духівництва (0,8%), 158 дворян та чиновників (7%), 72 купця 3-ї гільдії (3%), 1874 міщани та посадські (88%), а у Старобільську – 48 осіб духівництва (2%), 139 дворян та чиновників (7%), 157 купців 3-ї гільдії (8%), 457 міщан та посадських (24%) (*Статистические таблицы*, 1842, с. 10–11, 40–41).

Натомість Біловодськ населяли переважно кіннозаводські селяни, лише незначна кількість мешканців не мали кіннозаводських повинностей (купці, міщани та ін.). Так, тут було лише 42 купця (бл. 0,5% населення), 275 міщан (3,5%), 113 представників духівництва (1,5%) (*Городские поселения*, 1864, с. 384; *Военно-статистическое*, 1850b, табл. 25).

Тенденція до зменшення кількості селянського населення яскравіше проявлялася далі. У 1861 р. у Слов'яносербську мешкало 183 спадкових та 156 особистих дворян (11%), 18 представників православного та 1 єврейського духівництва (0,6%), 146 купців (5%), 1395 міщан (47%), 1073 державних селян (36%), 21 особа гірничого відомства (0,7%), 137 військових чинів на службі (5%), 62 особи відставних нижніх чинів, солдатських дружин та дочок (2%), 3 іноземних підданих та 112 осіб, які не відносилися до жодної із зазначених категорій. У той же час у Старобільську мешкало 45 спадкових та 165 особистих дворян (2,6%), 83 представники духівництва різних конфесій (1%), 695 купців (8,5%), 3532 міщанина (43%), 3112 державних селян (38%), 264 особи на військовій службі з родинами (3%), 86 відставних нижчих чинів, солдатських дружин та дочок (1%) та 137 осіб з інших категорій. Звернемо увагу, що належність до того чи іншого стану не завжди визначала заняття особи. Так, окрім державних селян сільськими промислами займалися 45 купецьких та міщанських родин Слов'яносербська та до 110 родин Старобільська, які винаймали міські та поміщицькі землі (*Экономическое состояние*, 1863a, с. 27–30).

Щодо станового поділу населення міст наприкінці XIX ст., то за переписом населення 1897 р. ситуація була такою. У Старобільську дворяни склали 4,2% населення (420 осіб), духівництво та купецтво – по 0,9% (89 та 88 осіб відповідно), 26,2% склали міщани (2575), 65,2% – селяни (6390) й решту 2,3% (239) було представлено іншими станами (*Первая Всеобщая*, 1904b, с. 2). Збільшення кількості селян у порівнянні з 1861 р. у даному випадку викликано згаданою вище проблемою – до населення міста укладачами було зараховано також мешканців найближчих приміських поселень, які переважно були селянами. Такою ж була ситуація з даними по Луганську, де дворяни за результатами перепису склали 3,8% (769 осіб), духівництво – 0,4% (74), купецтво – 1,4% (289), міщани – 30,3% (6193), селяни – 61,4% (12537) й представники інших станів – 2,7% (542). Щодо Слов'яносербська, то тут у 1897 р. було 3122 мешканця, з них 86 – дворяни (2,8%), 26 – духівництво (0,8%), 4 – купецтво (0,1%), 1493 – міщани (47,8%), 1492 – селяни (47,8%), 21 (0,7%) – представники інших станів (*Первая Всеобщая*, 1904a, с. 2). Тож на час здійснення реформи 1861 р. більше третини населення повітових міст складало сільське населення, разом з тим, з 1840-х рр. бачимо тенденцію до зменшення його частки.

Щодо складу населення Луганської гірничої округи, то в 1859 р. 10121 осіб, тобто 78% її населення, складали т.зв. заводські – приписані до Луганського ливарного заводу, схожі на кріпаків. Серед іншого населення 21 особа (0,2%) – дворяни, 207 (1,6%) – діючі та відставні офіцери й чиновники з родинами, 80 – духівництво (0,6%), 415 – купецтво (3%). Решта належала до інших нечисельних станів (*Матеріали для географії*, 1862, с. 325–326).

Отже, не зважаючи на відсутність точних даних щодо кількості населення міст внаслідок урахування чи не урахування їх передмість, загальне співвідношення представників різних станів у різних за походженням та умовами розвитку містах сучасної Луганщини наприкінці ХІХ ст. є приблизно співставним. Як видно, міста продовжували залишатися переважно сільськими за складом населення, що в цілому відповідало загальним тенденціям розвитку міст у Російській імперії, як вже зазначалося вище.

Безумовно, соціальний склад населення міст відбивав стан його економічного розвитку та господарської спеціалізації, оскільки однією з головних функцій міст була саме економічна, значення якої протягом досліджуваного періоду зростало. На початку ХІХ ст. промислових підприємств у регіоні майже не було. Так, у 1825 р. серед офіційних міст 1 завод мав тільки Старобільськ (*Статистическое изображение*, 1829, с. 10–11, 70–73). У 1840 р. заводів було вже 2 (32 робітника), а в 1842 р. – знову 1 з 20 робітниками (*Статистические таблицы*, 1840, с. 52–53; *Статистические таблицы*, 1842, с. 40–41). Щодо Біловодська, то відомо, що в 1847 р. тут працювало 72 млини, а у 1864 р. – 3 салотопних заводи (*Военно-статистическое*, 1850b, табл. 25; *Списки населенных*, 1869, с. 153).

Відомості про перше промислове підприємство в Слов'яносербську зустрічаємо тільки в 1861 р. Йдеться про цегляний завод, який виготовляв до 380 тис цеглин для потреб міста (*Экономическое состояние*, 1863b, с. 28). У цей же час у Старобільську діяв 1 борошномельний крупчастий млин (оборот до 25 тис руб. на рік), олійниця, воскобійня, цегляне, салотопне та 2 свічних виробництва (до 6,5 тис на рік). Все це реалізовувалося на місці, або вивозилося до Ростова та Таганрогу (*Экономическое состояние*, 1863a, с. 30).

Виключно промисловим центром була Луганська гірничої округа. У 1859 р. у ливарному заводі було 4 цехи. Крім того, у селищі діяли 10 салотопних заводів, 7 свічкових, 2 воскотопних, шкіряний, 8 цегляних, 2 вапняних, миловарня, 3 олійниці, 8 цегляних, а також 15 млинів. При Лисичанській копальні діяли 4 олійниці та 20 млинів (*Матеріали для географії*, 1862, с. 326, 328). Тож, саме Луганський завод виконував роль центру не лише самої важкої промисловості. На початку ХХ ст. кількість фабрик і заводів Луганська збільшилася з 16 у 1904 р. до 29 з 1694 робітниками та сумою річного виробництва 4203 тис.

руб. у 1910 р. За даними на 1904 р. найпоширенішим промислом у місті була саме робота на промислових підприємствах (*Города России*, 1906, с. 341; 1914, с. 645).

Інші міста значно відставали від Луганська. У Старобільську в 1904 р. зафіксовано 3 заводи та фабрики з 84 робітниками та сумою виробництва в 217,2 тис. руб., а у 1910 р. тільки 1 підприємство, де працювало 10 осіб (20 тис. руб.) (*Города России*, 1906, с. 342; 1914, с. 470). Щодо Слов'яносербська, то статистичні збірки початку ХХ ст. вказують на відсутність тут заводів у цей час, а найпоширенішим промислом називають землеробство (*Города России*, 1906, с. 341; 1914, с. 645). Про великі слободи відомо, що в 1904 р. 10 промислових підприємств з 43 робітниками працювало у Сватовій Лучці (сума виробництва – 30 тис. руб.), а в 1910 р. 1 такий заклад з 30 робітниками та річним оборотом 960 тис. руб. діяв у Біловодську (*Города России*, 1906, с. 341).

Важливою галуззю господарства було ремісництво, яке у першій половині ХІХ ст. залишалося переважно домашнім, товари виготовляли для місцевого ринку. У 1861 р. у Слов'яносербську відомо про 27 ремісників, які використовували 1–2 робітників (4 кравця, 3 шевця, 3 столяра, 2 бондаря, 2 коваля, 2 ювеліра, 1 пекар, 5 м'ясників, 2 пічника, 1 мідник, 1 лимар та 1 коновал (*Экономическое состояние*, 1863b, с. 28). Найпоширенішим ремеслом у Старобільську було шиття смушевих селянських шапок для реалізації по всьому повіту. Працювали 13 ремісників, зокрема, 3 кравця, 2 слюсаря, 5 ковалів, 3 бондарі (*Экономическое состояние*, 1863a, с. 30).

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. ремесло стає товарним, формуються його центри. Так, у 1904 р. у Старобільську діяв 101 ремісничий заклад, де працювало 205 ремісників, 142 ремісники працювали в Сватовій Лучці. Але головним осередком ремісництва був Біловодськ, де на 1904 р. діяло 50 ремісничих закладів з близько 1 тис. робітників. Найпоширенішими промислами були шкіряний, шевський та кустарний (*Города России*, 1906, с. 341–342).

Важливою функцією міст завжди була торгівельна. Саме тут відбувався найінтенсивніший обмін товарами, міста поступово ставали центрами обласних ринків, що сприяло все тіснішому господарському зближенню різних населених пунктів (*Від мурів*, 2019, с. 167). Основними формами організації внутрішньої торгівлі в Україні в ХІХ – на початку ХХ ст. були ярмарки, базари та стаціонарна роздрібна та гуртова торгівля.

Ярмарки завжди відігравали значну роль у житті мешканців провінції. Якщо на початку 1860-х рр. в Україні їх налічувалося понад 2 тис., то в 1895 р. уже 4,25 тис., а за десять наступних років – 5,6 тис. Вони відбувалися в усі пори року й приурочувалися зазвичай до релігійних свят (*Від мурів*, 2019, с. 176). Перші відомості про ярмарки в

статистичних джерелах зустрічаємо тільки в 1861 р. У Слов'яносербську на той момент проводилися три ярмарки на рік – на Вербну неділю (торгівля переважно худобою, оборот від 7 до 10 тис. руб), 21 травня та 24 листопада (*Экономическое состояние*, 1863b, с. 28; *Материалы для географии*, 1862, с. 317–318). У Старобільську ж ярмарків було чотири – 1 січня, 26 квітня (найважливіша, з оборотом до 100 тис. руб. – велика рогата худоба, коні, вівці), 24 червня та 26 вересня (*Экономическое состояние*, 1863a, с. 28). Разом з тим ярмарки збирали й інші населені пункти регіону – 2 ярмарки на рік мав Луганський Завод, по 4 – слободи Ново-Катеринославль, Білокуракине, Біловодськ та Марківка (*Списки населенных*, 1869, с. 109, 115, 146, 153).

На початку ХХ ст. кількість ярмарків у містах та великих поселеннях трохи зросла, вони отримали свою спеціалізацію. Так, у Луганську проводилися 2 ярмарки (1 навесні та 1 влітку), де торгували переважно худобою, кустарними виробами та сільськогосподарською продукцією (оборот у 1904 р. – 50 тис., у 1910 р. – 80 тис. руб.). Слабкими були щорічні 4 ярмарки в Слов'яносербську (1 навесні, 1 влітку, 2 восени), де торгували переважно худобою та мануфактурними виробами, а оборот складав лише 15–18 тис. руб. (*Города России*, 1906, с. 357; 1914, с. 654–655).

Справжніми ярмарковими центрами регіону були Старобільськ, Біловодськ та Сватова Лучка. У Старобільську відбувалося 5 ярмарків на рік (1 навесні, 1 влітку, 2 восени та 1 взимку), де торгували худобою, кіньми та сільськогосподарськими продуктами. Оборот у 1904 р. тут складав 95 тис., а у 1910 р. – 1500 тис. руб. Не дарма найпоширенішим промислом старобільчан за даними на 1904 р. була „купівля зернового хліба для переробки та вивезення” (*Города России*, 1906, с. 342). Потужними були й 5 ярмарків Біловодська, де торгували переважно худобою (3 навесні та 2 восени з 480 тис. руб. обороту) та 7 ярмарків Сватової Лучки, де торгували худобою, лісом, залізними, „красними”, галантерейними, бакалійними товарами та взуттям (2 навесні, 2 влітку, 2 восени та 1 взимку з оборотом 240 тис. руб.) (*Города России*, 1906, с. 358; 1914, с. 478–479).

Не менше значення відігравали базари як місце, де здійснювався первинний зв'язок між містом і селом. Тут переважно продавали ремісничі та сільськогосподарські товари. У містах України на 1861 р. функціонував 12141 базар, причому один раз на тиждень вони відбувались у 34 містах, двічі на тиждень – у 41, тричі на тиждень – у 13 і щоденно – в 9 містах (*Від мурів*, 2019, с. 179–180). Так, у цей час у Слов'яносербську та Старобільську базари відбувались раз на тиждень по неділях (*Экономическое состояние*, 1863b, с. 28; 1863a, с. 30). Існували базари й в інших поселеннях краю, однак інформації про їх періодичність та спеціалізацію немає.

У пореформений період кількість днів базарної торгівлі загалом по країні значно зросла. На початку ХХ ст. у Старобільську, Біловодську та Сватовій Лучці базари були щоденними, у Луганську – двічі на тиждень, а у Слов'яносербську та Марківці – один раз. Найбільше торгували продукцією місцевого виробництва, насамперед зерном та продовольством, а також паливом, мануфактурою, галантереєю тощо (*Города России*, 1906, с. 357–358; 1914, с. 478–479, 654–655).

Щодо стаціонарної торгівлі, то вона була представлена переважно лавками та закладами, які реалізовували харчові продукти та алкогольні напої. Найменшою кількістю лавок була в Слов'яносербську – 9 у 1840 р., 11 – у 1856 р. та 21 – у 1861 р. (*Статистические таблицы*, 1840, с. 12–13; *Статистические таблицы*, 1858, с. 40–41; *Экономическое состояние*, 1863b, с. 28). У Старобільську ж кількість лавок збільшилася з 15 у 1825 р. до 33 у 1840 р. й надалі залишалася майже незмінною (*Статистическое изображение*, 1829, с. 72–73; *Статистические таблицы*, 1840, с. 52–53; *Экономическое состояние*, 1863a, с. 29). Незначною була й кількість лавок у Біловодську, особливо враховуючи його кількатисячне населення: 14 лавок у 1825 р. та 20 у 1856 р. (*Статистическое изображение*, 1829, с. 10–11; *Статистические таблицы*, 1858, с. 146–147).

У другій половині ХІХ ст. у Луганську, Старобільську, Біловодську та Сватовій Лучці було організовано постійні склади для гуртової торгівлі. Так, у 1910 р. в кожному з них діяли склади лісових матеріалів: 8 у Луганську (з річним оборотом 601,3 тис. руб.), 3 – у Біловодську (9 тис. руб.), 2 – у Сватовій Лучці (10 тис. руб.) та 1 – у Старобільську (3 тис. руб.). У 1910 р. 9 складів кам'яного вугілля з річним оборотом 21 тис. руб. діяли в Луганську. Також у місті було розташовано 18 елеваторів та хлібних складів місткістю 540 тис. пуд. Крім Луганська, гуртову торгівлю хлібом забезпечували хлібні склади в Старобільську та 12 елеваторів місткістю 5 тис. пуд. у Біловодську. Крім того, Старобільськ мав склад будівельних матеріалів (1,5 тис. руб. на рік) (*Города России*, 1906, с. 357–358; 1914, с. 478–479, 654–655).

Поступово формувалися власні торгівельні центри серед німецьких поселень. Так, на початку 1880-х рр. 46 лавок діяло в Ново-Катеринославі, по 10 лавок мали Троїцьке, Ново-Глухів та Марківка. Центрами ярмаркової торгівлі краю були Петропавлівка Старобільського повіту (7 ярмарків), Білолуцьк та Осінова (по 5 ярмарків). У Лисичанську, Фащівці, Іванівці, Кримському, Чорнухіному працювали винні склади та ренскові погреби (*Волости и важнейшие*, 1885, с. 34–37; 1886, с. 26–27, 38–40).

На відміну від сіл, у містах існувало також таке джерело прибутків як здача житла в оренду. Його вартість дозволяє скласти загальне уявлення про витрати на життя в тому чи іншому населеному пункті (таблиця 3). Безумовно, з часом ціни на орендоване житло ставали

нижчими, втім постійно зберігалися на доволі високому рівні, особливо в повітових містах. До того до орендної платні додавалися витрати на опалення та освітлення квартири. У 1909 р. в Луганську та Слов'яносербську основним паливом було кам'яне вугілля, яке коштувало від 0,09–0,11 руб. за пуд. Використовували його також у Старобільську, Біловодську та Сватовій Лучці, де коштувало воно значно дорожче (0,15–0,2 руб.). Переважно ж опалювали дровами (20–35 руб. за сажень), гнойовою цеглою (12 руб. за сажінь), кізяком (0,6 руб. за сотню), соломною (0,15–0,2 руб. за пуд). Освітлення домівок було гасовим (1 фунт гасу – 4–5 коп.), додатково використовували також свічкове (1 фунт свічок – 28–35 коп.) (*Города России*, 1914, с. с. 420–421, 591).

Таблиця 3.

Вартість оренди квартири в населених пунктах сучасної Луганщини на початку ХХ ст. (руб.)
(*Города России*, 1906, с. 256–257; 1914, с. 420, 591).

	Більше 6 кімнат		4–6 кімнат		Менше 4 кімнат	
	1904	1910	1904	1910	1904	1910
Луганськ	600–1000	300–420	280–600	200–300	80–180	100–180
Слов'яносербськ	–	120	120	80	36	36
Старобільськ	400–500	200–400	200–300	120–200	18–150	60–100
Біловодськ	–	250	–	200	–	60
Марківка	–	–	120	–	20–60	–
Сватова Лучка	360	480	240	300	150	120

Тож, в економічному плані міста Луганщини в ХІХ – на початку ХХ ст. розвивалися нерівномірно. Поступово втрачав своє значення Слов'яносербськ поруч з Луганськом (Луганським Заводом), що інтенсивно розбудовувався, а до початку ХХ ст. став економічним центром не лише повіту, а й потенційно цілого регіону. Натомість посилював позиції місцевого економічного центру Старобільськ. Конкуренцію йому складали слободи Біловодськ та Сватова Лучка, які протягом другої половини ХІХ ст. стали ремісничим і торгівельним центрами своєї місцевості. Таке становище названих поселень ілюструє, зокрема, вартість оренди там житла як показник впливовості та важливості населеного пункту.

Рівень економічного розвитку міста безпосередньо впливав на його бюджет, у першу чергу на прибуткові статті, відомості про які також містилися статистичні збірники (Таблиця 4).

Прибутки складалися переважно з міських зборів – надходжень з міської власності та оброчних статей (земля в межах міста, яка відводилася під лавки, склади, забудову, вигони під розорювання, сінокоси, городи, фабрики та заводи тощо). Також прибутки давали міські будівлі, які здавалися в оренду (Кошман, 2008, с. 105–107). Роздивимося питання на прикладі 1862 р. Так, прибуток Слов'яносербська (1745 руб.) складався із згаданих міських зборів (57%), зборів з промисловості (17%), непрямих податків (23%) та додаткових

прибутків (3%) (*Экономическое состояние*, 1863b, с. 28). До прибутку Старобільська (7441 руб.) увійшли міські збори (60%), збори з промисловості (32%), непрямі податки (7%) та додаткові прибутки (1%) (*Экономическое состояние*, 1863a, с. 30).

Таблиця 4.

**Прибутки міст Луганщини
в XIX – на початку XX ст. (у тис. руб.)**

(*Статистические таблицы*, 1840, с. 12–13, 52–53; 1842, с. 10–11, 40–41; 1858, с. 40–41, 146–147; *Городские поселения*, 1861, с. 157; 1864, с. 371; *Экономическое состояние*, 1863b, с. 28; 1863a, с. 30; *Статистический временник*, 1866, с. 96–97, 133; 1871, с. 165, 187; *Города России*, 1906, с. 387; 1914, с. 502, 679).

	1840	1842	1856	1858	1862	1863	1869	1904	1909 ³
Слов'яносербськ	0,51	0,78	0,85	1,52	1,75	2,32	4,56	8	11,1
Старобільськ	6,03	2,98	3,99	7,53	7,44	7,66	2,54	27,2	43,4
Луганський Завод (Луганськ)						1,5		179,8	184,2

Витрачалися прибутки міста на задоволення його актуальних потреб. Наприклад, у тому ж 1862 р. видатки Старобільська на утримання місць та осіб міського управління склали 41%, військові видатки – 28%, утримання міської власності – 15%, утримання навчальних та благодійницьких закладів – 12%, міський благоустрій – 1%, інші видатки – 3%. Зокрема, місто фінансувало приходське училище (6%), міську лікарню (5%) (Там само, с. 30–31). Цікаво, що з 1830 р. в Харківському інституті шляхетних дівчат за кошти міст навчалися 6 доньок „недостатніх” купців губернії. Від Старобільська виділялося по 150 руб. щорічно (*Городские поселения*, 1864, с. 336, 371).

У останній третині XIX ст. прибутки міст стрімко зростали. Це було пов'язано як із загальним економічним піднесенням у країні, так і з реформою місцевого самоврядування, про яку йшлося вище. Міське положення 1870 р. давало містам самостійність у вирішенні фінансових питань, бюджет затверджувала та реалізовувала міська дума, вона ж встановлювала податки. В середньому за три роки до 1910 р. на 1 мешканця Старобільська припадало 7,4 руб. прибутків, що робило його другим містом у губернії за цим показником після Харкова (12,3 руб.) Для Луганська цей показник складав 3,1 руб., для Слов'яносербська – 2,8 руб. (Катеринослав – 7,5 руб.) (*Города России*, 1914, с. 502, 679).

Таким чином, статистичні дані свідчать, що в XIX – на початку XX ст. на території сучасної Луганщини навіть умовно старі міста з офіційним статусом та значною часткою населення, зайнятого в промисловості та торгівлі, зберігали сільський характер. Втім це було

³ Дані подано в середньому за три роки.

характерним для більшості міст Російської імперії, які зберігали міцні зв'язки з сільською округою, їх мешканці мали сільськогосподарські заняття, а промисловість була переважно ремісницькою та кустарною. Отже міста Луганщини цілком відповідали цим загальним тенденціям.

З іншого боку від другої половини XIX ст. під впливом розбудови промисловості в краї формується специфічна поселенська структура, де поруч з незначною кількістю офіційних міст утворюються невеликі промислові селища (які до міської статистики не потрапляють) та продовжують розвиток великі переважно аграрні поселення, що часто (як Біловодськ та Сватова Лучка на початку XX ст.) виконували економічні функції міста, не маючи такого офіційного статусу. Такі поселення об'єднували товаровиробників, які займалися неземлеробськими промислами та зосереджували торговельний капітал та ремісництво, стаючи торгівельними центрами, які притягували сільську округу для обміну товарами.

Разом з тим, новим містом для регіону стає Луганськ, який було утворено з промислового селища та сільських за своєю суттю територій. На початку XX ст. він поєднував у собі сільські риси поселень півночі регіону та нові специфічні риси промислових селищ його півдня, стаючи „своїм” і для перших, і для других. Саме тому не дивно, що він стає новим центром специфічного аграрно-промислового регіону, що формується в той час.

Список використаної літератури

1. Кількість адміністративно-територіальних одиниць за регіонами України на 1 січня 2017 року (2017). URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>. **2. Чорний Д. М.** По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. 301 с. **3. Константінова В. М.** Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя: АА Тандем, 2010. 596 с. **4. Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)** / ред. кол.: В. А. Смолій (голова), О. П. Реєнт (відп. ред.), В. С. Шандра (наук. ред.) та ін. К.: Інститут історії України, 2019. 608 с. **5. Кошман Л. В.** Город и городская жизнь в России XIX столетия: социальные и культурные аспекты. М.: РОССПЭН, 2008. 448 с. **6. Маргулов А. Х.** Урбанізація Донбасу у 1861–1917 роках: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Донецьк, 2005. 187 с. **7. Кононов І. Ф.** Донбас в етнокультурних координатах України (соціологічний аналіз): дис. ... д-ра соціол. наук: 22.00.04. Луганськ, 2005. 496 с. **8. Подов В. І.,** Курило В. С. Історія Донбасу. Луганськ: Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2009. 300 с. **9. Молчанов В. Б.** Розвиток міст Донбасу у другій половині XIX – на початку XX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2017. Вип. 26. С. 113–134. **10. Верменич Я. В.** Територіальна ідентичність українського пограниччя: історичні витоки

та геополітичні впливи. К.: Інститут історії України, 2019. 367 с.

11. Некрилов Д. Етапи формування поселенської мережі Луганської області. *Історія української географії*. 2006. Вип. 2 (14). С. 41–45.

12. Матеріали до опису округ УСРР: Луганська округа / Центральне статистичне управління УСРР. Х.: Вид. ЦСУ УСРР, 1926а. 56 с.

13. Матеріали до опису округ УСРР: Старобільська округа / Центральне статистичне управління УСРР. Х.: Вид. ЦСУ УСРР, 1926б. 60 с.

14. Военно-статистическое обозрение Российской Империи / Изд. по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии Департамента Генер. Штаба. СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба, 1848–1858. Т. 11, ч. 4: Екатеринославская губерния. 1850а. 3, 186 с.

15. Военно-статистическое обозрение Российской Империи / Изд. по Высочайшему повелению при 1-м отд-нии Департамента Генер. Штаба. СПб.: Типография Департамента Генерального Штаба, 1848–1858. Т. 12, ч. 1: Харьковская губерния. 1850б. 4, 120 с.

16. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. СПб.: [б. и.], 1859–1868. Т. 6: Екатеринославская губерния. 1862. VII, 352 с.

17. Статистическое изображение городов и посадов Российской империи по 1825 год / сост. из офиц. сведений под рук-вом директора Департамента полиции исполнительной, тайного советника Штера. СПб.: Печатано в тип. Ивана Глазунова, 1829. 95 с.

18. Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи, Великого княжества Финляндского и Царства Польского. СПб.: Тип. Карла Крайя, 1842. 74 с.

19. Городские поселения в Российской империи: [в 7 т.]. СПб.: Типография Товарищества „Общественная польза”, 1860–1865. Т. 2. 1861. IV, 587 с.

20. Городские поселения в Российской империи: [в 7 т.]. СПб.: Типография Товарищества „Общественная польза”, 1860–1865. Т. 5. Ч. 1. 1864. 418 с.

21. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–62 г. СПб.: Типография К. Вульфа, 1863а. Ч. 2. 1863. 902 с., разд. паг.

22. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. СПб.: Изд. Центр. стат. ком. Мин. внутр. дел, 1861–1885. Вып. 13: Екатеринославская губерния с Таганрогским градоначальством / обраб. И. Вильсоном. 1863. XXIX, 151 с.

23. Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. СПб.: Изд. Центр. стат. ком. Мин. внутр. дел, 1861–1885. Вып. 46: Харьковская губерния / обраб. Н. Штиглицом. 1869. XCV, 209 с.

24. Статистический временник Российской империи / Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел. СПб., 1866–1890. Сер. I. Вып. 1. СПб.: ЦСК МВД, 1866. 586 с.

25. Волости и важнейшие селения Европейской России: По данным обследования, произведенного стат. учреждениями М-ва вн. дел: Вып. 1–8. СПб.: Центр. статист. комитет, 1880–1886. Вып. 3: Губернии

Малороссийские и Юго-Западные. 1885. 8, 349 с. **26. Волости** и важнейшие селения Европейской России: По данным обследования, произведенного стат. учреждениями М-ва вн. дел: Вып. 1-8. СПб.: Центр. статист. комитет, 1880–1886. Вып. 8: Губернии Новороссийской группы. 1886. 8, 157 с. **27. Первая** Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. СПб.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1899–1905. Т. 13: Екатеринославская губерния. 1904а. XIV, 233 с. **28. Первая** Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. СПб.: Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1899–1905. Т. 46: Харьковская губерния. 1904б. XVIII, 300 с. **29. Города** России: в 2 т. / Центр. стат. ком. МВД. СПб.: Типо-лит. Ныркина, 1906–1914 [Т. 1]: Города России в 1904 году. 1906. 907 с., разд. паг. **30. Города** России / Центр. стат. ком. МВД. СПб.: Типо-лит. Ныркина, 1906–1914. [Т. 2]: Города России в 1910 году. 1914. 1200 с., разд. паг. **31. Статистический** временник Российской империи / Центр. стат. ком. М-ва внутрен. дел. СПб., 1866–1890. Сер. II. Вып. 1. СПб.: ЦСК МВД, 1871. 254 с. **32. Статистические** таблицы о состоянии городов Российской империи. СПб.: Тип. К. Крайя, 1840. 68 с. **33. Экономическое** состояние городских поселений Европейской России в 1861–62 г. СПб.: Типография К. Вульфа, 1863. Ч. 1. 1863б. 917 с., разд. паг. **34. Статистические** таблицы Российской империи, составленные и изданные по распоряжению министра внутренних дел Статистическим отделом Центрального статистического комитета. СПб.: Тип. II Отд-ния собств. е. и. в. Канцелярии, 1858–1863. За 1856-й год. 1858. XX, 300 с.

References

1. Kilkist administratyvno-terytorialnykh odynyts za rehionamy Ukrainy na 1 sichnia 2017 roku [Number of administrative-territorial units by regions of Ukraine as of January 1, 2017]. Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua> [in Ukrainian]. **2. Chorny, D. M.** (2007). Po livyi bik Dnipra: problemy modernizatsii mist Ukrainy (kinets XIX – pochatok XX st.) [On the left side of the Dnieper: problems of modernization of Ukrainian cities (late XIX – early XX centuries)]. Kharkiv: KhNU im. V. N. Karazina [in Ukrainian]. **3. Konstantinova, V. M.** (2010). Urbanizatsiia: pivdennoukrainskyi vymir (1861–1904 roky) [Urbanization: the South Ukrainian dimension (1861–1904)]. Zaporizhzhia: AA Tandem [in Ukrainian]. **4. Smolii, V. A.** (Eds.). (2019). Vid muriv do bulvariv: tvorennia modernoho mista v Ukraini (kinets XVIII – pochatok XX st.) [From walls to boulevards: the creation of a modern city in Ukraine (late XVIII – early XX century)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian]. **5. Koshman, L. V.** (2008). Gorod i gorodskaya zhizn v Rossii XIX stoletiya: sotsialnyye i kulturnyye aspekty [City and urban life in Russia in the XIX century: social and cultural

aspects]. Moskva: ROSSPEN [in Russian]. **6. Marhulov, A. Kh.** (2005). Urbanizatsiia Donbasu u 1861–1917 rokakh [Urbanization of Donbass in 1861–1917]. *Candidate's thesis*. Donetsk [in Ukrainian]. **7. Kononov, I. F.** (2005). Donbas v etnokulturnykh koordynatakh Ukrainy (sotsiologichnyi analiz) [Donbass in ethnocultural coordinates of Ukraine (sociological analysis)]. *Doctor's thesis*. Luhansk [in Ukrainian]. **8. Podov, V. I., & Kurylo, V. S.** (2009). Istoriia Donbasu [History of Donbass]. Luhansk: Vyd-vo DZ „LNU imeni Tarasa Shevchenka” [in Ukrainian]. **9. Molchanov, V. B.** (2017). Rozvytok mist Donbasu u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. [Development of Donbass cities in the second half of the XIX – early XX centuries]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 26, 113-134 [in Ukrainian]. **10. Vermenych, Ya. V.** (2019). Terytorialna identychnist ukrainskoho pohranychchia: istorychni vytoky ta heopolitychni vplyvy [Territorial identity of the Ukrainian border: historical origins and geopolitical influences]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian]. **11. Nekrylov, D.** (2006). Etapy formuvannia poselenskoj merezhi Luhanskoj oblasti [Stages of formation of the settlement network of Luhansk region]. *Istoriia ukrainskoi heohrafii*, 2, 41-45 [in Ukrainian]. **12. Materialy** do opysu okruh USRR: Luhanska okruha / Tsentralne statystychnе upravlinnia USRR [Materials to describe the district of the USSR: Luhansk district]. (1926a). Kharkiv: Vyd. TsSU USRR [in Ukrainian]. **13. Materialy** do opysu okruh USRR: Starobilska okruha / Tsentralne statystychnе upravlinnia USRR [Materials to describe the district of the USSR: Starobilsk district]. (1926b). Kharkiv: Vyd. TsSU USRR [in Ukrainian]. **14. Voyenno-statisticheskoye** obozreniye Rossiyskoy Imperii / Departament Generalnogo Shtaba [Military Statistical Review of the Russian Empire]. (1850a). (Vol. 11, part 4). Saint-Peterburg: Tipografiya Departamenta Generalnogo Shtaba [in Russian]. **15. Voyenno-statisticheskoye** obozreniye Rossiyskoy Imperii / Departament Generalnogo Shtaba [Military Statistical Review of the Russian Empire]. (1850b). (Vol. 12, part 1). Saint-Peterburg: Tipografiya Departamenta Generalnogo Shtaba [in Russian]. **16. Pavlovich, V.** (Eds.). (1862). Materialy dlya geografii i statistiki Rossii [Materials for geography and statistics of Russia]. (Vol. 6). Saint-Peterburg: [N. p.] [in Russian]. **17. Statisticheskoye** izobrazheniye gorodov i posadov Rossiyskoy imperii po 1825 god / Departament politsii ispolnitelnoy [Statistical image of cities and towns of the Russian Empire in 1825]. (1829). Saint-Peterburg: Tip. Ivana Glazunova [in Russian]. **18. Statisticheskoye** tablitsy o sostoyanii gorodov Rossiyskoy imperii, Velikogo knyazhestva Finlyandskogo i Tsarstva Polskogo / Statisticheskoye otdeleniye Soveta MVD [Statistical tables on the state of the cities of the Russian Empire, the Grand Duchy of Finland and the Kingdom of Poland]. (1842). Saint-Peterburg: Tip. Karla Krayya [in Russian]. **19. Gorodskiye** poseleniya v Rossiyskoy imperii Ministerstvo vnutrennikh del [Urban settlements in the Russian Empire]. (1861). (Vol. 2). Saint-Peterburg: Tipografiya Tovarishchestva „Obshchestvennaya polza” [in Russian]. **20. Gorodskiye** poseleniya v

Rossiyskoy imperii / Ministerstvo vnutrennikh del [Urban settlements in the Russian Empire]. (1864). (Vol. 5, part 1). Saint-Peterburg: Tipografiya Tov. „Obshchestvennaya polza” [in Russian]. **21. Yekonomicheskoye** sostoyaniye gorodskikh poseleniy Yevropeyskoy Rossii v 1861–62 g. / Ministerstvo vnutrennikh del [The economic condition of urban settlements in European Russia in 1861–62]. (1863aa). (Part 2). Saint-Peterburg: Tipografiya K. Vulfa [in Russian]. **22. Spiski** naseleennykh mest Rossiyskoy imperii / Tsentralnyy statisticheskiy komitet [Lists of settlements of the Russian Empire]. (1863). (Issue 13). Saint-Peterburg: Izd. Tsent. stat. kom. Min. vnutr. del [in Russian]. **23. Spiski** naseleennykh mest Rossiyskoy imperii / Tsentralnyy statisticheskiy komitet [Lists of settlements of the Russian Empire]. (1869). (Issue 46). Saint-Peterburg: Izd. Tsent. stat. kom. Min. vnutr. del [in Russian]. **24. Statisticheskiy** vremennik Rossiyskoy imperii / Tsentralnyy statisticheskiy komitet [Statistical Times of the Russian Empire]. (1866). (Ser. I, issue 1). Saint-Peterburg: TSSK MVD [in Russian]. **25. Volosti** i vazhneyshiye seleniya Yevropeyskoy Rossii / Ministerstvo vnutrennikh del [Parishes and the most important settlements of European Russia]. (1885). (Issue 3). Saint-Peterburg: Tsent. statist. Komitet [in Russian]. **26. Volosti** i vazhneyshiye seleniya Yevropeyskoy Rossii / Ministerstvo vnutrennikh del [Parishes and the most important settlements of European Russia]. (1886). (Issue 8). Saint-Peterburg: Tsent. statist. Komitet [in Russian]. **27. Troynitskiy, N. A.** (Eds.). (1904a). Pervaya Vseobshchaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g. [The first General Census of the population of the Russian Empire in 1897]. (Vol. 13). Saint-Peterburg [in Russian]. **28. Troynitskiy, N. A.** (Eds.). (1904b). Pervaya Vseobshchaya perepis naseleniya Rossiyskoy imperii 1897 g. [The first General Census of the population of the Russian Empire in 1897]. (Vol. 46). Saint-Peterburg [in Russian]. **29. Goroda** Rossii / Tsentralnyy statisticheskiy komitet MVD [Cities of Russia]. (1906). (Vol. 1). Saint-Peterburg: Tipo-lit. Nyrkina [in Russian]. **30. Goroda** Rossii / Tsentralnyy statisticheskiy komitet MVD [Cities of Russia]. (1914). (Vol. 2). Saint-Peterburg: Tipo-lit. Nyrkina [in Russian]. **31. Statisticheskiy** vremennik Rossiyskoy imperii / Tsentralnyy statisticheskiy komitet [Statistical Times of the Russian Empire]. (1871). (Ser. II, issue 1). Saint-Peterburg: TSSK MVD [in Russian]. **32. Statisticheskiye** tablitsy o sostoyanii gorodov Rossiyskoy imperii / Statisticheskoye otdeleniye Soveta MVD [Statistical tables on the status of the cities of the Russian Empire]. (1840). Saint-Peterburg: Tip. K. Krayya [in Russian]. **33. Yekonomicheskoye** sostoyaniye gorodskikh poseleniy Yevropeyskoy Rossii v 1861–62 g. / Ministerstvo vnutrennikh del [The economic condition of urban settlements in European Russia in 1861–62]. (1863b). (Part 1). Saint-Peterburg: Tipografiya K. Vulfa [in Russian]. **34. Statisticheskiye** tablitsy Rossiyskoy imperii / Statisticheskoye otdeleniye Soveta MVD [Statistical tables of the Russian Empire]. (1858). Saint-Peterburg [in Russian].

Забудкова О. А. Міста сучасної Луганщини в ХІХ – на початку ХХ ст. (на матеріалах статистики)

У статті на основі статистичних матеріалів, які збирали та видавали офіційні органи Російської імперії, проаналізовано становище міст на території сучасної Луганської області протягом ХІХ – початку ХХ століття. Основну увагу приділено містам, які мали офіційний статус – Старобільську, Слов'яносербську, Біловодську, Луганську. Разом з тим до статистики потрапляли й найбільші сільські поселення краю, інформацію про які також враховано в роботі. Досліджено динаміку чисельності населення міст та найбільших населених пунктів регіону. Окремо розглянуто питання густоти населення в міських поселеннях. Іншим показником, який розглядається, є соціальний склад та зайнятість населення. Значну частину статті присвячено аналізу економічного стану міст за даними статистичних збірок. Проаналізовано кількісні показники розвитку промисловості, ремісництва, ярмаркової, базарної та стаціонарної торгівлі. З'ясовано, що до початку ХХ ст. кожне місто мало свою господарську спеціалізацію. Крім того, частина сільських поселень мали не менше значення в якості економічних центрів, ніж міста (Біловодськ, Сватова Лучка). Усе назване відбивалося на кількості прибутків, які отримували міста, які й було вивчено. Зроблено висновок про те, що розвиток міст Луганщини вкладався в загальні тенденції по Російській імперії. Однак із другої половини ХІХ ст. під впливом розбудови промисловості центральне місце в регіоні поступово посідає Луганськ, який, маючи в складі значний сільський компонент, поєднував риси старих поселень і нових промислових селищ.

Ключові слова: Луганщина, місто, поселення, статистика.

Забудкова О. А. Города современной Луганщины в ХІХ – начале ХХ в. (на материалах статистики)

В статье на основе статистических материалов, собранных и изданных официальными органами Российской империи, проанализировано положение городов на территории современной Луганской области на протяжении ХІХ – начала ХХ века. Основное внимание уделено городам, которые имели официальный статус – Старобельску, Славяносербску, Беловодску, Луганску. Вместе с тем, в статистику попадали и крупнейшие сельские поселения края, информация о которых также учтена в работе. Исследована динамика численности населения городов и крупных населенных пунктов региона. Отдельно рассмотрены вопросы плотности населения в городских поселениях. Другим рассмотренным показателем является социальный состав и занятость населения. Значительная часть статьи посвящена анализу экономического состояния городов по данным статистических сборников. Проанализированы количественные показатели развития промышленности, ремесленничества, ярмарочной, базарной и

стационарной торговли. Установлено, что к началу XX в. каждый город имел свою хозяйственную специализацию. Кроме того, часть сел и слобод имела не меньшее значение, чем города (Беловодск, Сватова Лучка). Все названное отражалось на количестве прибыли, получаемой городами. Сделан вывод о том, что развитие городов Луганщины вкладывался в общие тенденции по Российской империи. Со второй половины XIX в. под влиянием развития промышленности меняется поселенческая структура края – центральное место в регионе занимает Луганск, который, имея в составе значительный сельский компонент, сочетал черты старых поселений и новых промышленных поселков.

Ключевые слова: Луганщина, город, поселение, статистика.

Zabudkova O. A. Cities of modern Luhansk region in the XIX – early XX centuries (on statistical materials)

The article analyzes the situation of cities in the modern Luhansk region during the XIX – early XX centuries on the basis of statistical materials collected and published by the official bodies of the Russian Empire. The main attention is paid to the cities that had the official status – Starobilsk, Slavyanoserbsk, Belovodsk, Luhansk. At the same time, the statistics included the largest rural settlements of the region, information about which is also taken into account in the work. The population dynamics of cities and the largest settlements of the region is studied. The issue of population density in urban settlements is considered separately are given. Another indicator under consideration is social composition and employment. Much of the article is devoted to the analysis of the economic condition of cities according to statistical collections. Quantitative indicators of industrial development, handicrafts, fair, market and stationary trade are analyzed. It was found that by the beginning of the twentieth century. each city had its own economic specialization – industrial (Luhansk), trade (Starobilsk), craft (Belovodsk). In addition, some rural settlements were no less important as economic centers than cities (Belovodsk, Svatova Luchka). It turned out that all this affected the amount of income that cities received, which was studied. It is concluded that the development of the cities of Luhansk region was embedded in the general trends in the Russian Empire, but from the second half of the nineteenth century. Under the influence of industrial development Luhansk gradually occupied a central place in the region, which, having a significant peasant component, combined the features of old rural and new industrial settlements.

Key words: Luhansk region, city, settlement, statistics.

Стаття надійшла до редакції 09.11.2020 р.

Прийнято до друку 13.11.2020 р.

Рецензент – д. і. н., проф. Набока О. В.